

ВЕШТИЦА:
КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ
Марија Шаровић

НАУКА О КЊИЖЕВНОСТИ
УПОРЕДНА ИСТРАЖИВАЊА

Уредник едиције
Др БОЈАН ЈОВИЋ

Рецензенти
Др ДЕЈАН АЈДАЧИЋ
Др БОЈАН ЈОВИЋ
Др БОШКО СУВАЏИЋ

Марија Шаровић

ВЕШТИЦА

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКИ
КОНТЕКСТ

Институт за књижевност и уметност
Београд
2018

Ова књига настала је као резултат рада у оквиру пројекта
ON178008 *Српска књижевност у европском културном
простору* који финансира Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

УВОД

Иако је ова књига првобитно требало да обухвати само књижевне манифестације вештице, сложена природа овога бића је истраживању наметнула не само специфичну методологију, већ и шире оквире од оних које би захтевао искључиво књижевни приступ грађи. Они обухватају и опис вештице у књижевном стваралаштву, али – и то већим делом – и у српској и европској етномитологији, демонологији и митологији, па стога захтевају и проширивање корпуса литературе укључивањем дела која су књижевна у специфичном смислу (на пример, етнологска и антрополошка грађа или дела демонологије и приручници за ислеђивање вештица). Овде је важно уочити и истаћи диспропорцију која постоји између српске књижевне продукције са овом темом, те домаће теоријске мисли из исте области, с једне стране, и западноевропске теоријске мисли и књижевних остварења, с друге. У нашој литератури највише је дела у којима се вештица истражује са антрополошког, етнографског или становништва упоредне религије и митологије. Ово су дела која се не могу убројати у књижевна у ужем смислу, али улазе у корпус литературе за нашу тему – а посебно за ову књигу – пошто је њихов значај у проучавању генезе књижевног лика вештице неоспоран. Она омогућавају и уочавање подударности, паралела, кореспонденција у књижевном делу и народној традицији, као и компаративно контекстуализовање представе вештице.

Специфичност предмета условила је интердисциплинарне оквире проучавања и флексибилан, контекстуалан и компаративан приступ. Он, свакако, може имати и извесне недостатке – тако „скокови” из културе у културу, из књижевности у књижевност, или из

једне митологије у другу могу деловати немотивисано и изненадно, док су у ствари ту како би указали на јединство и континуитет (индо)европске културе.

Широки оквири изучавања условили су и поделу грађе на две засебне монографије, од којих се у овој, првој, прати процес обликовања лика вештице какав познајемо данас, њена развојна путања кроз митске приче, народно предање, демонологију и историјску стварност. Како је реч о представи потеклој превасходно из митологије и демонологије, онда ово подразумева и шири поглед на те области у компаративној перспективи. Штавише, компаративни приступ намеће се и као једини могући када је реч о темама, мотивима или ликовима који у литературу доспевају из других области људског духа, а у овом случају се шири са онога што уобичајено подразумева (са чисто интерлитерарних веза какве су, на пример, оне између дела писаца који се баве истом темом) на упоредно сагледавање лика и мотива вештице у књижевности, с једне, и у историји идеја, општој историји, социологији, митологији и демонологији, с друге стране. Феномен вештичарства и веровање у све оне неоспорно фантастичне ствари које га чине подложнији су екстремима и штурим поделама на парове супротности; стога је начело које се намеће у проучавању овакве појаве запажање тих супротности и њихово постављање у парове. Иако је ово начело површно, тј. прети да ограничи и упрости предмет проучавања, оно је и корисно и показало се као најумесније у истраживању предмета до крајности испуњеног амбиваленцијама. Иста опасност од екстремних схватања претила је и теоријама вештичарства, и стога није мали број оних које су упале у замку искључивости какву намеће оштра поларизација.

Као полазна тачка проучавања узет је традиционални културни контекст у коме се вештица јавља. Опис вештице, њеног порекла и настанка, одређивање њених функција и значења у српској народној традицији и књижевности, као и постављање вештице наше традиције и културе у компаративни контекст (који

чине претежно дела европских књижевности, али и она која потичу из различитих европских и светских митологија), имају за циљ да читаоца упуте на дубље порекло представе вештице која сеже до заједничког супстрата индоевропске митолошке традиције, а затим и да покажу каква је била њена књижевна судбина и у којој мери је вештица била – и још увек је – условљена традицијским, митолошким и културолошким наслеђем.

Митске и демонске црте у лику вештице какав данас познајемо плод су синкретичких процеса у народној традицији и религијским схватањима. Указујући на овај феномен у српској народној религији, Чајкановић га је означио синтагмом *унутрашњи синкретизам* (Чајкановић 1994е: 52–58). Она се односи на интеграцију разнородних елемената у лик вештице, најпре религијског типа (опозиција паганско / хришћанско), који је чине сложеним и амбивалентним бићем. Унутрашњи синкретизам је кључно утицао и на типологију лика вештице, тј. на одређење и дефиницију два њена основна типа – паганског и хришћанског. Како лик вештице укључује многе, углавном само делимично сачуване старе религијске представе на које су временом додавани нови, хришћански елементи, то је том њеном старијем виду посвећен читав први део студије, у коме се разматрају сличности са другим сродним демонским бићима и митским фигурама, мада су и у њеном савременијем виду, битно обележеном хришћанским схватањима, очувани дубљи културни и религијски слојеви.

Вештицу као биће ниже митологије с јасним демонолошким и паганским пореклом сагледаћемо најпре у контексту народних предања као особене форме усменог приповедања која се разликују од других сличних врста, приповедака и митова на пример, по томе што нису плод фикције, већ се сматрају истинитим и у њих се верује као у проверену чињеницу (Баском 1987: 226).¹ Штавише, она богато надокнађују мате-

---

¹ Да су предања приче које говоре о ономе што је било сведоче и народни називи за њих у руском и немачком (руска реч *бывальщина*,

ријалне недостатке у грађи за српску митологију, као и оскудне писане изворе. Како се преко фолклора „књижевност генетски повезује са митологијом”, што нарочито важи за приповедну књижевност (Мелетинский 2012: 245²), то усмена књижевност чува велики број веровања која су нестала из свакодневног живота или прешла у домен фолклора, митова и легенди, обогативши тако народно стваралаштво – песме, приче, бајке и друге његове облике – па ћемо зато лик вештице разматрати и у њему.

Положај тзв. народне културе, која је, и као термин и као појава, све донедавно била скрајнута, условљен је преовлађујућим схватањем културе, које Карло Гинзбург назива „аристократским”. Оба ова питања – и положај народне културе и њено разликовање од појма популарне културе – врло су важна за нашу тему, јер је вештица синкретички лик, настао најпре у народној машти, а потом постепено прекриван слојевима теолошке и учене имагинације. Поред елитистичког поимања, за занемаривање народне културе постоји још један, и то сасвим практичан разлог: народна култура је највећим делом *усмена*. Пошто је са прошлошћу или са људима из ње немогуће успоставити икакву директну везу, историчари се срећу са проблемом извора и приморани су да се служе пре свега писаним изворима, који су двоструко посредовани – јер су писани, а затим и стога што су их писали

која означава митолошко или демонолошко предање, већ самим називом говори о нечему што је било, што се догодило, као и немачки народни назив за предања – *alte Wahrheiten* – *старе истине*; Bošković-Stulli 1968: 28–29). Чињеница да су и вешти етнографи неретко грешили у погледу веродостојности неког предања говори о наративним способностима његовог казивача. Иста проблематика – удео истине, полустине или измишљотине у неком наративу – биће веома значајна у сведочењима и признањима вештица, а питање веродостојности вештичјих исповести оштро је поделило демонологе и теоретичаре вештичарства. Иако се знало да су та признања обично била изнуђена и да су оптужене вештице подвргнуте мучењу признавале све за шта су их теретили, она су понекад узимана као основ теорија вештичарства без много критичког расуђивања.

² Сви преводи у књизи су ауторкини, уколико у списку литературе није наглашено другачије.

појединци „који су мање или више отворено везани за владајућу културу” (Ginzburg 1989: 9). То значи да нам мисли, обичаји и веровања из прошлости увек стижу преко посредника који их, свесно или несвесно, изобличавају. Народна је култура, дакле, посредована и до аутентичне народне слике вештице јак се тешко може доћи. Утолико су нам предања вреднија, мада и она потичу из раздобља већ увелико дефинисаних хришћанским поимањем света. То је и разлог што не треба у потпуности одбацити теорије какве су Грејвсове, Лилендове или оне Маргарет Мареј, без обзира на њихов „апокрифни” статус у научним и академским круговима. Чињеница да одређени извор није „објективан” не значи да га не треба користити, посебно онда када може да послужи успостављању значајних аналогија и откривању оног дубинског слоја веровања који је очувао аутентичност.

Поред граничног положаја који заузима у културолошком смислу, вештица представља гранични случај и зато што је митска или демонска фигура која улази у одређени културни миље, остављајући притом трагове свог уласка, тј. чувајући особености обају светова којима може да припада – природног и натприродног. Осим што је њен статус граничан, тј. осим што уједињује две равни постојања (овај и други свет), лик вештице обједињује црте различитих демонских и божанских фигура. Из света српске и словенске ниже митологије, по сличностима које имају са вештицом издвојени су демони болести (бабице и чума), демони судбине (суђаје), затим, вампир, вила и демони атмосферских појава (але и ламије). Од митолошких узора који су били важни за обликовање лика вештице издвојена су мрачна женска божанства индоевропских митологија, не само због директног преношења атрибуција (на пример, атрибуције Артемиде и Хекате уочљиве у књижевним представама Кирке и Медеје), већ и због њихових архетипских елемената пренетих у књижевни лик вештице, а који се манифестују у одређеним митологемама, попут оне о сатирању сопственог порода, силаску у пакао, смрти

и поновном рођењу божанства, или у мотивима прорицања, опседнутости и хтонских карактера. У богатим архетипским слојевима у лику вештице највише до изражаја долази демонски архетип жене заснован на дистинкцији земаљско / хтонско, тј. аполонијско / дионизијско, у оном смислу у ком ову опозицију дефинише Ниче.

Зато је у читавом првом поглављу, „Настанак вештице”, акценат на представама вештице у демонологији³ и митологији, двома областима из којих потичу њени најупечатљивији портрети. Демонолошким и митолошким кореспонденцијама и упливима на лик вештице посвећена је посебна пажња, пошто њена примарна негативна метафорична и симболична значења у књижевности потичу управо одатле. Како је реч о сложеном бићу у чијем се опису често мешају многи разнородни елементи и атрибуције, настојали смо овде да осветлимо све такве паралеле, поклањајући притом највише пажње оним спојевима који су у књижевним обрадама били најуспелији.

У овом смислу важна је и етимологија речи *вештица*, јер она чува сећање на атрибуције вештице, осветљава њене бројне и блиске везе са демонолошким сродницима, а често упућује и на појмовно разликовање важно за опис делања вештице (вештица, с једне стране, и врачара, чаробница, пророчица, бабица, с друге). Ово разликовање је функционално – оно нас упућује на делокруг вештице и њене манифестације у свету свакодневице – али и типолошко, јер указује на два основна типа вештице који се коначно обликују у периоду до XV века: народну, фолклорну вештицу, која обухвата све побројане видове, и њен хришћански пандан: вештицу-јеретика. Етимолошки трагови у бројним називима за вештице значајни су и зато

³ Демонологија се понекад назива и нижом митологијом, будући да демонолошке каталоге чине махом бића нижа од божанских, али различита и од људских бића. Друго значење овог термина је теолошко, и о њему се говори у контексту демонолошке књижевности или теолога који су се бавили демонологијом. На основу контекста читаоцу би требало да буде јасно када се реч користи у првом, а када у свом другом значењу.

што сведоче о овој суштинској промени у природи и схватању вештице. Као и природа вештице, и предања и теорије о њеном постанку су двојаки, и кључно одређени њеном преовлађујуће људском или демонском природом: вештица се као таква може родити, или се вештицом може постати, наслеђивањем знања или запоседањем нечистог духа. Двострука је, дакле, и функционално-типолошка подела вештице на чаробницу и јеретика.

Телесни аспект у представама вештице такође је двојак, па се тело вештице разматра у два наврата. Најпре у чисто физичком смислу, у ком се разликују њене иконичке и функционалне одлике, а затим и кроз атрибуције и најтипичније облике вештице (посебно оне животињске). Два физички најупечатљивија типа вештице – одбојна старица и привлачна девојка или млада жена – нису само естетички, већ и жанровски условљени, пошто се представе о њеном изгледу мењају када се из области колективне имагинације пређе на индивидуалну, што у жанровском миљеу свој израз налази у различитости представа вештице у народној, односно у уметничкој књижевности. Тело вештице, међутим, чини и унутрашњи елемент њеног света и зато се о њему говори у другом поглављу, „Вештичи свет”, кроз призму сексуалности, еротизма и казних политика. Као посебна подтема богата интерпретативним могућностима, тело вештице укључује теме еротизма и сексуалности, али и њиховог наличја, садизма, ружног и зла као естетичких категорија, те сродне теме инквизиторске тортуре и телесних аспеката прогона вештица (укључујући и оне документоване у суђењима вештицама и приручницима за инквизиторе). Вештица је, и у својим најзаводљивијим и најженственијим варијантама, оличење мрачне стране женске лепоте, њеног демонског принципа. Он се читава на њеном телу, и зато оно најупечатљивије представља сензибилитет фаталне жене. На телу вештице се, као у огледалу, одражавају и многе друге сродне теме. На пример, њено тело у доба инквизиторских процеса постаје предмет колико мржње, толико

и страха, о чему сведоче феномен лова на вештице и отворено женомрзачка политика инквизиторских приручника. Овакав однос према женском телу узет је и као основ многих феминистички оријентисаних теорија, према којима је тортура изражавала порнографски интерес мушкараца за женско тело (такве тезе, између осталих, износе Мишел Фуко, Барбара Вокер и Ен Барстоу).

Друго поглавље, „Вештичи свет”, говори о претпоставкама света у каквом је вештица могућа. Вештичи свет у књижевном контексту сачињавају четири основна елемента: хронотоп и иконографија представљају његов спољашњи, а тело и језик вештице – његов унутрашњи аспект. Језик вештице би, што је посебно занимљива интерпретативна могућност, могао представљати и неку врсту опне, границе између спољашњег и унутрашњег света вештице, елемент који преузима улогу посредника између онога што је унутра и онога што је напољу. Захваљујући двојној природи вештице као истовремено овоземаљског и оностраног бића (природног и натприродног), димензија времепростора везана за њу је такође амбивалентна и креће се од сфере свакодневног, домаћег, онога што је добро познато (село, гумно, кућа – мада ова места могу бити и традиционални варијетети демонског хронотопа), до фантастичних предела подземног света или слика ноћног лета и сабата. У овом аспект, појам који служи као полазна тачка тумачења је Фројдов термин *das Unheimliche*. То је врста nelaгоде, чудноватости или страности, туђинства које долази изнутра, што одговара граничности вештице (и разликовним паровима које штити њена амбиваленција, опозицијама живот / смрт, ружно / лепо, познато / непознато). Ј. Кристева ће овај термин у студији *Моћи сиврава – есеј о одбојности* преобликовати у концепт одбојности. У савременој теорији он се често користи да опише положај маргинализованих група, дакле, оних који имају статус других, што у потпуности одговара модерним значењима лика вештице у књижевности.

Четири наведене категорије су рашчлањене само зарад анализе; у свету вештице оне се јављају као испреплетане и међусобно зависне категорије. Читалац ће лако уочити њихово преклапање и међусобно потврђивање. Иконографија вештице се, на пример, може често преклапати са одређеним хронотопским одредницама, или посредно обухватати неке од њих. Слично се преклапају и теме животињских помагача вештице, фамилијара, и животињских облика саме вештице: њих повезује мотив вештичје метаморфозе, тј. њених типичних или најчешћих животињских облика (лептир, жаба, кокошка, сова или птица црне боје, вук или вучица, мачка, пас...). У овом аспект, животињски облици вештице и њени животињски помоћници разматрају се као део иконографије, премда им је, у другом смислу, место у оквиру теме тела вештице. Они свакако имају везе и с темом телесности, али не у њеном „спољашњем” виду, како је она схваћена унутар релације вештица – друштво. Иконографију вештице чине њени магијски предмети или симболички прибор (узда за јахање, вериге, метла, вратило, јаје, шипка, кука или шиба, казан), као и фамилијари. Најзад, најрепрезентативнији елемент иконографије вештице, у ком се временско-просторне одреднице спајају са општијим цртама иконографије вештице, јесте сложена слика сабата, вештичјег сабора. Он представља и засебан подтип хронотопа у чијем се склопу јављају мањи, оделити мотиви (нпр. ноћни лет или фигура ђавола).

Суштински важан део света вештице чини и језик. Заумним говором басме и враџбине, специфичним језиком, вештица мења слику стварности: магијски говор ствара њен, али обликује и спољашњи свет, оно што чини њено окружење. Реч је о посебном поетско-језичком облику чије типове налазимо документоване у етнографској грађи и у старој усменој поезији (басмама и другим сродним формама усмене књижевности), у митском поимању света, али и у савременој књижевности, заступљене у феномену глосолалије.

У трећем и последњем поглављу вештица се посматра као социјални феномен. За разлику од претходног поглавља, у коме је приказан свет вештице, њен микрокосмос, овде је она постављена у друштвени контекст и акценат је на односима који се успостављају између ње и друштва, као и позицији коју друштво заузима према њој. „Вештица и друштво” говори о лову на вештице, документованим процесима и суђењима вештицама, као и о инквизицијској пракси и прогонима. Овај део студије у великој мери је заснован на документацији са суђења вештицама, уз осврте на питање (псеудо)документарности и у постојећим, историјским процесима и у књижевним транспозицијама, као и на веома важно питање веродостојности извора, које је довело до неких знатнијих грешака у интерпретацијама вештичарства. Вештица се разматра као социокултурни, родни и политички феномен, што укључује и варијетете лика вештице као изгнаника, одметника, другог, јеретика (и најважније теорије које питању вештичарства прилазе као друштвеном феномену, попут студија Мишлеа, Самерса, Расела, Робинса, Кона). При свему томе, реч је претежно о већ познатим теоријама и тезама разбацаним по бројној литератури западноевропске историје и демонологије; наш рад свео се понајвише на намеру да се домаћем читаоцу представе најважније међу њима. На концу се разматрају и родни елементи теме, најпре кроз шкакљива питања историје вештичарства о томе зашто су жене увек вештице, а мушкарци увек њихове судије, а таква су махом и друга питања покренута у феминистичким теоријама вештичарства.

Ова књига представља опширан и претежно ванкњижеван увод који треба да омогући потоњенострано осветљавање књижевног лика вештице. Лик вештице, овде дат кроз призму антропологије, митологије и народне традиције, у следећој књизи биће подређен књижевној анализи; она ће за свој предмет имати чисто литерарне видове вештице. У ширем смислу, предмет истраживања обухватиће тематско-мотивски комплекс вештице у српској и европској

књижевности, док ће то, у ужем смислу, бити књижевна транспозиција лика вештице, тј. процес њеног „преласка” из митологије и демонологије у књижевност и њен развитак као књижевног лика.

Намера нам је била да оваквим радом укажемо на разнородне и сложене претпоставке настанка и развоја лика вештице и подвучемо све оне ванкњижевне елементе који ће утицати на њен књижевни, али и облик вештице у другим уметностима, најпре у ликовној. Ово је захвалан предмет истраживања и даје добре могућности за синтетичко сагледавање лика вештице у контексту ширем од оног искључиво књижевног. Ово би, такође, могао бити један од начина да се посустало књижевнотеоријско интересовање за ову тему оживи подсећањем на сопствену традицију и локалне потенцијале, али и да се истакну савремени књижевнотеоријски приступи овој теми (попут родних теорија, на пример). Најзад, будући да о овој теми, поготово у компаративном контексту, располажемо релативно скромном литературом, намера нам је да овим радом донесемо и низ мање познатих информација, не само о секундарној литератури, већ и преглед различитих погледа и приступа овој теми, као и расправу о теми и њеној обради у европским књижевностима до данашњег дана.